

Εισαγωγή

Στο σταυροδρόμι της Ευρώπης και της Μεσογείου

«Μπείτε σ' αυτόν τον χώρο, ας συναντηθούμε εδώ».
bell hooks¹

Όταν η πραγματικότητα ξεπερνά τη μυθοπλασία

Η Shauba ξανοίχτηκε στη θάλασσα. Η Shauba ξανοίχτηκε στη θάλασσα έχοντας ήδη ζήσει τα χειρότερα, έτσι πίστευε. Είχε προετοιμάσει προσεκτικά το ταξίδι της. Την ώρα όμως που βυθίζεται στα υδάτινα βάθη, σαστισμένη, μετά την ανατροπή της βάρκας στην οποία βρισκόταν, σφίγγει στις χούφτες τα γυαλιά ηλίου της, το μόνο από τα υπάρχοντά της που της έχει απομείνει, και φωνάζει στη Mahama, τη γυναίκα που τη μεγάλωσε και οργάνωσε την αναχώρησή της: «Οι Αφρικανές πρέπει να φεύγουν με αεροπλάνο». Σε έναν μακρύ μονόλογο, η Shauba διηγείται την προετοιμασία του ταξιδιού της, τις βιαιότητες που υπέστη στη διάρκεια του ταξιδιού στην υπερφορτωμένη βάρκα. Και, τέλος, το αναπόφευκτο ναυάγιο, μέχρι την κατάδυση στα απύθμενα βάθη της θάλασσας.

Η Khady χάνει τη ζωή της καθ' οδόν. Η Khady χάνει τη ζωή της αφού κάλυψε ένα μεγάλο μέρος της διαδρομής. Εξευτελισμένη

1. bell hooks, «Marginality as site of resistance», στο Russell FERGUSON κ.ά. (επιμ.), *Out There: Marginalization and Contemporary Culture*, Βοστόν, MIT Press, 1992, σ. 341-343.

από την οικογένεια του εκλιπόντος συζύγου της, εγκαταλελειμμένη από τους οικείους της, όπως όλες εκείνες που η ζωή τους δεν έχει καμία αξία, η Khady ξεκίνησε μια οδύσσεια για να βρει μια ξαδέλφη της στη Γαλλία. Η ζωή της, από τη μια κακοτυχία στην άλλη, παρέα με καλούς και κακούς συνοδοιπόρους, είχε άδοξο τέλος, στο μέσον της διαδρομής, με την ίδια όντας γαντζωμένη στα κάγκελα ενός ισπανικού θύλακα στο Μαρόκο.

Αυτές οι δύο γυναίκες, η Shauba και η Khady Demba δεν είναι υπαρκτά πρόσωπα. Η πρώτη είναι η πρωταγωνίστρια ενός θεατρικού έργου με τον τίτλο *Lampedusa Beach* [Ακτή Λαμπεντούζα], το οποίο έγραψε η Lina Prosa², δραματουργός από τη Σικελία. Η δεύτερη είναι η ηρωίδα μιας από τις ιστορίες του μυθιστορήματος *Trois Femmes Puissantes* [Τρεις ισχυρές γυναίκες], της συγγραφέως Marie Ndiaye³. Αυτοί οι δύο χαρακτήρες, των οποίων οι ιστορίες αφηγούνται τη βία των συνόρων, έχουν ως κοινό το ότι έχασαν τη ζωή τους κατά το πέρασμά τους, η μία στη στεριά, η άλλη στη θάλασσα. Η Shauba και η Khady Demba εμφανίστηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 2000, όταν οι θάνατοι στα σύνορα είχαν ήδη γίνει αντικείμενο συζητήσεων, παρότι δεν είχαν ακόμα φτάσει στα σημερινά επίπεδα. Είναι, επομένως, ευθύνη των ακτιβιστικών οργανώσεων και των δημοσιογράφων να καταγράψουν, να συλλέξουν τις ιστορίες των γυναικών και των αντρών που επέζησαν, να διατηρήσουν ένα ζωντανό αρχείο αυτών των τραγικών επεισοδίων⁴. Ο Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης (ΔΟΜ) δεν είχε αναλάβει την ευθύνη για την καταγραφή και την

2. Lina PROSA, *Lampedusa Beach*, Φλωρεντία, Edizioni della Meridiana, 2007. Ευχαριστώ τη Mélanie Traversier που έστρεψε την προσοχή μου σε αυτό το πολύ καλό κείμενο.

3. Marie NDIAYE, *Trois Femmes puissantes*, Παρίσι, Gallimard, 2009.

4. Εκείνη την εποχή, ένας Ιταλός δημοσιογράφος, ο Gabriele Del Grande, ανανέωνε καθημερινά στο μπλογκ του (fortresseurope.blogspot.com) τον κατάλογο με τους θανάτους στη Μεσόγειο. BABELS, Stefan LE COURANT και Carolina KOBELINSKY (επιμ.), *La Mort aux frontières de l'Europe*, Λυών, Le Passager Clandestin, 2017.

καταμέτρηση των θανάτων⁵: κάτι το οποίο συνέβη το 2014, στο πλαίσιο της εφαρμογής μιας ευρείας πολιτικής καταγραφής των ροών και παρακολούθησης των μεταναστευτικών διαδρομών.

Οι φιγούρες της Khady Demba και της Shauba με συντράφευσαν σε όλη τη διάρκεια της έρευνάς μου. Πρώτον, επειδή προαναγγέλλουν και προδιαγράφουν, πολύ πριν από την εκατόμβη που παρατηρείται μέχρι τις μέρες μας, αυτό που συνέβη με τη μετανάστευση από την Αφρική⁶ από τα μέσα της δεκαετίας του 2000, και το οποίο θα συζητηθεί στο παρόν βιβλίο: ένα μακρύ οδοιπορικό, όλο και πιο επικίνδυνο, όλο και πιο δύσκολο, όλο και πιο αβέβαιο. Επιπλέον, επειδή, στην ψυχή μου, παίρνουν συμβολικά τη θέση όλων εκείνων που δεν μπόρεσα να ρωτήσω, εκείνων των φαντασμάτων που κάποιες φορές γεμίζουν τις σιωπές και τις απουσίες των γυναικών που συνάντησα, ή, αντιθέτως, που συμπληρώνουν τις αφηγήσεις τους: εκείνων των οποίων οι περιπέτειες χάθηκαν στα κύματα, στις φυλακές της Λιβύης ή του Σινά, ή στη διάρκεια της διέλευσης της ερήμου. Στην πραγματικότητα, η φωνή των γυναικών που συνάντησα αντηχεί τις φωνές όσων δεν κατάφεραν να φτάσουν στις ακτές της Ευρώπης. Και ενώ ο αριθμός των γυναικών που διασχίζουν τη Μεσόγειο αυξάνεται

5. Charles HELLER και Antoine PÉCOUD, «Compter les morts aux frontières: des contre-statistiques de la société civile à la récupération (inter)gouvernementale», *Revue européenne des migrations internationales*, τ. 33, τχ. 2, 2017, σ. 63-90.

6. Στο σημείο αυτό εισάγω ένα κριτήριο υπηκοότητας, εφόσον το κοινό σημείο των γυναικών που συνάντησα στα σύνορα είναι ότι είχαν υπηκοότητα από κάποια αφρικανική χώρα. Οι Αφρικανές αποτελούν σήμερα τη συντριπτική πλειονότητα των γυναικών που παίρνουν τον δρόμο προς την κεντρική Μεσόγειο. Το κριτήριο της υπηκοότητας, το οποίο πιθανώς φαίνεται εντελώς αυθαίρετο, είναι πράγματι σημαντικό καθώς προδιαγράφει το μέλλον αυτών των γυναικών. Η προέλευσή τους από τη μια ή την άλλη χώρα θα έχει, για παράδειγμα, καθοριστική επίδραση στην πιθανότητα να αποκτήσουν χαρτιά. Τέλος, στη Νότια Ευρώπη, η Αφρική είναι η ήπειρος των εξ ορισμού «ανεπιθύμητων», με την έννοια ότι οι περιοριστικές μεταναστευτικές πολιτικές καταστρώνονται κυρίως σε σχέση με αυτούς τους πληθυσμούς, από τη στιγμή που δεν αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος των ξένων που βρίσκονται στη Νότια Ευρώπη (οι οποίοι έχουν ευρωπαϊκή υπηκοότητα).

–φτάνοντας το 2020 έως και το 20% των αφίξεων διά θαλάσσης στη Νότια Ευρώπη–, σύμφωνα με τον ΔΟΜ, τα ελάχιστα δεδομένα που διαθέτουμε και οι μαρτυρίες που συλλέξαμε από άτομα που πέρασαν τα σύνορα υποδηλώνουν ότι αυτές αντιπροσωπεύουν ένα ολοένα και σημαντικότερο τμήμα των ροών. Με άλλα λόγια, η θνησιμότητα των γυναικών στη θάλασσα φαίνεται να είναι υψηλότερη από των αντρών. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι γυναίκες είναι πιο ευάλωτες στη διάσχιση της θάλασσας: για παράδειγμα, το 2016, ένα στα δύο πλώματα που εντοπίζονταν στη Μεσόγειο ανήκε σε γυναίκα. Να σημειωθεί, μάλιστα, ότι μόνο σε μια μειονότητα αυτών ήταν εφικτός ο προσδιορισμός φύλου. Αυτά τα ακατέργαστα δεδομένα αφήνουν πολλά αναπάντητα ερωτήματα: Για ποιους λόγους οι γυναίκες έχουν λιγότερες πιθανότητες από τους άντρες να επιβιώσουν κατά το πέρασμα των θαλάσσιων συνόρων; Αυτό οφείλεται στη θέση τους μέσα στις βάρκες ή στις βιαιότητες τις οποίες μπορεί να υποστούν σε αυτές; Οφείλεται στη μειωμένη ικανότητά τους να επιβιώσουν στο νερό, δεδομένου ότι δεν ξέρουν να κολυμπούν; Ή μήπως οφείλεται στην ευαλωτότητά τους λόγω της βίας που υπέστησαν κατά την αναχώρηση αλλά και στη διάρκεια του ταξιδιού;

Είναι επίσης σαφές, παρότι δεν μπορεί κανείς να το υπολογίσει με ακρίβεια, ότι η θνησιμότητα των γυναικών καθ' οδόν, προτού φτάσουν στη Μεσόγειο, τείνει να είναι μεγαλύτερη από των αντρών. Πολλές από αυτές υποκύπτουν στις κακουχίες στην έρημο ή στις φυλακές της Λιβύης, πολύ πριν ξεκινήσουν για νέες ακτές.

Το γεγονός ότι τα σύνορα μπορεί να είναι θανατηφόρα δεν αποτελεί είδηση, ούτε είναι κάτι καινούργιο: ήδη από τη δεκαετία του 1990, γνωρίζαμε ότι η γραμμή που χωρίζει το Μεξικό από τις ΗΠΑ ήταν τόπος εμπορικών συναλλαγών και φονικών κυκλωμάτων εμπορίας ανθρώπων, ιδίως γυναικών και παιδιών⁷.

7. Wayne A. CORNELIUS, «Death at the border: efficacy and unintended consequences of US immigration control policy», *Population and Development Review*, τ. 27, τχ. 4, 2001, σ. 661-685.

Σε ό,τι αφορά τη Μεσόγειο, γνωρίζουμε εδώ και καιρό ότι είναι ένας τόπος θανάτου. Το 2004, ο Ιταλός δημοσιογράφος Giovanni Maria Bellu αποκάλυψε, χάρη στη μαρτυρία του ψαρά Salvo Lupo, την ιστορία ενός μεγάλου ναυαγίου τη νύχτα των Χριστουγέννων του 1996, όταν 283 μετανάστες από την Ασία έχασαν τη ζωή τους στα ανοιχτά του Πορτοπάλου, στη Σικελία.

Ωστόσο, αυτό δεν αναιρεί ότι τότε δεν μπορούσαμε να φανταστούμε την ταχεία εξάπλωση της δημιουργίας τειχών και την εκατόμβη που πολύ σύντομα θα σημάδευαν την πιο πρόσφατη περίοδο. Μεταξύ των θαλάσσιων περασμάτων, τα στενά της Σικελίας είναι μακράν το πιο θανατηφόρο, τόσο σε απόλυτους αριθμούς –αριθμός νεκρών– όσο και σε σχετικούς όρους – ποσοστό θνησιμότητας επί του συνόλου των διελεύσεων. Από τα 40.000 άτομα που έχασαν τη ζωή τους στη Μεσόγειο μεταξύ 1993 και 2019, τα μισά πέθαναν σε αυτή τη διαδρομή (που περιλαμβάνει τις ακτές της Μάλτας, της Λιβύης, της Τυνησίας και της Ιταλίας), εκ των οποίων τα 14.000 μεταξύ 2014 και 2020. Αυτή η επιτάχυνση σηματοδοτείται από πολλά μεγάλα ναυάγια: στις 3 Οκτωβρίου 2013, 366 άτομα πνίγονται στα ανοιχτά της Λαμπεντούζα· στις 19 Απριλίου 2015, ένα αλιευτικό σκάφος που μετέφερε περίπου 800 άτομα ανατρέπεται 110 χιλιόμετρα από τις λιβυκές ακτές και μόνο 28 εξ αυτών καταφέρνουν να διασωθούν. Την ίδια εβδομάδα, δύο άλλα ναυάγια προκαλούν τον θάνατο περίπου 450 μεταναστών. Αυτά τα μεγάλα ναυάγια σηματοδοτούν μεν μια καθοριστική στιγμή συνειδητοποίησης, αλλά δεν επιτρέπεται να συγκαλύπτουν την «κανονικοποίηση» του θανάτου. Και καθώς η κατάσταση στη Μεσόγειο καταγράφεται όλο και πιο συστηματικά, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι πολλοί θάνατοι σημειώνονται πριν από τη διάσχιση των συνόρων, κυρίως μέσα στην έρημο, χωρίς να είναι ακόμη δυνατόν να εκτιμηθούν οι πραγματικές διαστάσεις του φαινομένου⁸.

8. MIGREUROPE, *Atlas critique des migrations en Europe*, Παρίσι, Armand Colin, 2017.

Ο λόγος που επέλεξα να κάνω τις έρευνές μου στη Μάλτα και την Ιταλία είναι ακριβώς η κεντρική τους θέση στη Νότια Ευρώπη, εκεί όπου εκδηλώνεται αυτό το μακάβριο φαινόμενο. Η ιστορία των δύο χωρών είναι ασφαλώς πολύ διαφορετική, αλλά μοιράζονται αυτή την τοποθεσία της πρώτης γραμμής του μετώπου όσον αφορά τις μεταναστευτικές διελεύσεις. Από τη μία πλευρά, η Μάλτα είναι ένα νησιωτικό κράτος που εντάχθηκε σχετικά πρόσφατα στην Ευρωπαϊκή Ένωση (το 2004) και χαρακτηρίζεται από τη μικρή του έκταση και την εξαιρετικά υψηλή πυκνότητα πληθυσμού. Η άφιξη μεταναστριών και μεταναστών μέσω θαλάσσης, η οποία έχει ενταθεί από τις αρχές της δεκαετίας του 2000, βιώνεται από την πλειονότητα του πληθυσμού ως ένα μη ανεκτό και αβάσταχτο φαινόμενο, παρότι αφορά μόνο 20.000 περίπου άτομα συνολικά και παρότι κάποια εξ αυτών «εξαφανίζονται» μετά την άφιξή τους. Στη φάση συγγραφής του βιβλίου, η Ιταλία είναι μια χώρα σημαντικής μετανάστευσης, η οποία σε λιγότερο από σαράντα χρόνια είδε τον αριθμό των ξένων να αυξάνεται στην επικράτειά της από 300.000 (1981) σε 5 εκατομμύρια (2019), δηλαδή στο 8% του πληθυσμού. Αν και η σημασία των μεταναστευτικών φαινομένων σε αυτά τα δύο κράτη είναι ανυπολόγιστη, αυτό που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε ορισμένες από τις αντιδράσεις που έχει προκαλέσει η μετανάστευση είναι η σχετικά απότομη αντιστροφή της κατάστασης – μέσα σε λίγα μόλις χρόνια για τη Μάλτα και σε μερικές δεκαετίες για την Ιταλία: από χώρες αποστολής μετατράπηκαν σε χώρες υποδοχής.

Πρωτίστως, όμως, το κοινό στοιχείο αυτών των χωρών είναι ότι κατέχουν ουσιαστική θέση στην πολιτική γεωγραφία του μεταναστευτικού ελέγχου, καθώς βρίσκονται στο κέντρο των θαλάσσιων διαδρομών και αναδεικνύονται σε σύμβολα του κατεπείγοντος χαρακτήρα της κατάστασης. Πράγματι, ως πρώτες χώρες εισόδου στην ΕΕ επιφορτίζονται με την ευθύνη των ατόμων που καταφτάνουν στις ευρωπαϊκές ακτές. Είναι, επομένως, τόποι τεράστιας σημασίας για τη θεσμική πορεία των μεταναστών και τη σχέση που θα αναπτύξουν με την Ευρώπη.

Ως εκ τούτου, έχει ζωτική σημασία να κατανοήσουμε πώς πραγματοποιείται αυτή η υποδοχή, προκειμένου να αναλύσουμε την πραγματικότητα της λεγόμενης «παράτυπης» μετανάστευσης στην Ευρώπη. Πρώτον, γιατί σε αυτά τα σύνορα του Νότου κρίνεται εν μέρει η μοίρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, κάτι που η «γαλλο-κεντρική» οπτική μας για την εξορία δεν μας επιτρέπει πάντα να δούμε. Και δεύτερον, γιατί αν θέλουμε να καταλάβουμε όσες φτάνουν στη Γαλλία από τα νότια και τα αλπικά σύνορα με κίνδυνο της ζωής τους, οφείλουμε να ανατρέξουμε στην ιστορία τους.

Μια εθνογραφία των επιζωών

Σε αντίθεση με τους δύο τραγικούς χαρακτήρες που αναφέρθηκαν στην προηγούμενη ενότητα, οι γυναίκες που συνάντησα για τη συγγραφή του βιβλίου επέζησαν. Προερχόμενες από την Ανατολική και τη Δυτική Αφρική και το Μαγκρέμπ, έχουν όλες ένα κοινό στοιχείο: ότι ακολούθησαν χερσαίες και θαλάσσιες διαδρομές που οδηγούν στην Ευρώπη όπου και γνώρισαν τη βία και τον φόβο. Πρόκειται, λοιπόν, για μια καθοριστική εμπειρία. Όμως, η εμπειρία τους στα σύνορα δεν τελειώνει εκεί: όλες αυτές οι γυναίκες ήρθαν αντιμέτωπες με νέα εμπόδια κατά την άφιξή τους, με αποτέλεσμα η εμπειρία των συνόρων να παραταθεί και εντός της ευρωπαϊκής ηπείρου.

Καθ' οδόν, παίρνουν αποφάσεις, οργανώνονται, κινητοποιούνται, επιδιώκουν να βελτιώσουν την καθημερινότητά τους. Μπορεί να επέζησαν παρά τις αντιξοότητες, δεν παύει όμως να ριψοκινδυνεύουν, να κάνουν σχέδια και σε κάποιες περιπτώσεις να αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες. Αυτές ακριβώς τις διαφορετικές όψεις της γυναικείας μετανάστευσης θέλω να φωτίσω, για να αποκαταστήσω τον πλούτο και το βάθος που συχνά αγνοείται στις ιστορίες της λεγόμενης «λαθρομετανάστευσης», ειδικά εκείνης που αφορά γυναίκες.

Οι γυναίκες, πράγματι, απουσίαζαν για πολύ μεγάλο διάστημα από το κυρίαρχο αφήγημα των μεταναστεύσεων. Κατά κύριο λόγο αντιμετωπιζόνταν σαν Αφρικανές Πηνελόπες⁹, που περίμεναν τον σύζυγό τους, παθητικές και υπομονετικές. Στην καλύτερη περίπτωση, τις ξανασυναντούσαμε, λίγα χρόνια αργότερα, όταν επανενώνονταν με τον άντρα τους για να ξαναπάρουν τη θέση τους δίπλα του, συχνά περιτριγυρισμένες από ένα τσούρμο κουτσούβελα. Ωστόσο, για μεγάλο διάστημα, όσες μετανάστευαν μόνες, ή τουλάχιστον χωρίς τον σύζυγό τους, δεν απασχολούσαν κανέναν. Ακόμα λιγότερο όσες έπαιρναν το ρίσκο να διασχίσουν τη Μεσόγειο. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι οι παραστάσεις που έχουμε, διαμορφωμένες από τα μέσα ενημέρωσης, με νεαρούς άντρες στοιβαγμένους σε βάρκες ή κολλημένους στα συρματοπλέγματα της Θέουτα ή της Μελίγια, φέρουν ακόμα πολύ έντονα το σημάδι της ανδρικής προκατάληψης.

Στην πραγματικότητα, λίγο έλειψε να μη συναντηθώ ποτέ με αυτές τις γυναίκες στα σύνορα. Ειδικεύομαι μεν σε ζητήματα μετανάστευσης, αυτό που μερικές φορές στην ορολογία του κλάδου μας αποκαλείται «migratologue»¹⁰ (ειδική σε θέματα μετανάστευσης), αλλά ξεκίνησα την έρευνά μου κατά τη δεκαετία του 1990, όταν τα μεταναστευτικά σύνορα δεν είχαν τη σημασία και τη βαρύτητα που έχουν στις μέρες μας. Κατά τη διάρκεια των σπουδών μου, τα περισσότερα μαθήματα που παρακολουθούσαμε και τα κείμενα που διαβάζαμε εστιάζονταν σε άλλα ζητήματα: Ποιοι είναι οι λόγοι της μετανάστευσης και ποιοι οι παράγοντες της προσέλευσης που κυριαρχούν στην απόφαση της αναχώρησης (οι περίφημοι παράγοντες *ώθησης* και *έλξης*); Πώς δομούνται τα μεταναστευτικά δίκτυα και οι

9. Δανείζομαι αυτή τη μεταφορά από το Nancy GREEN, *Repenser les migrations*, Παρίσι, PUF, 2002 [Οι δρόμοι της μετανάστευσης: σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις, Αθήνα, Σαββάλας, 2004, μτφρ.: Δημήτρης Παρσάνογλου].

10. Hervé DOMENACH, «De la migratologie», *Revue européenne des migrations internationales*, τ. 12, τχ. 2, 1996, σ. 73-86.

μεταναστευτικοί δίαυλοι; Ποιος φεύγει και ποιος όχι; Ποιος (ή τι;) κυκλοφορεί μεταξύ της χώρας αποστολής και της χώρας υποδοχής; Τελικά, καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών μου, τα σύνορα θεωρούνταν απλώς μια διαχωριστική γραμμή που διέσχιζε κανείς για να μεταβεί από ένα σημείο εκκίνησης σε ένα σημείο άφιξης – μια γραμμή χαραγμένη στην άμμο ή στη θάλασσα. Αυτό που μας ενδιέφερε ήταν οι μηχανισμοί που οδηγούσαν το άτομο που μετανάστευε από το ένα σημείο στο άλλο και, κυρίως, τι συνέβαινε μόλις έφτανε και γιατί οι δεσμοί με τη χώρα προέλευσης διατηρούνταν (ή όχι). Αυτά τα ζητήματα είναι πάντα καίρια. Μπορεί μάλιστα να ειπωθεί ότι συγκροτούν τον πυρήνα της εξειδίκευσης στον τομέα των μεταναστευτικών σπουδών. Τα τελευταία χρόνια έχουν μελετηθεί σε βάθος, ως συνέπεια μεγάλων θεωρητικών και μεθοδολογικών επεξεργασιών που μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε καλύτερα την ουσία των μεταναστεύσεων.

Ωστόσο, στη διάρκεια των τελευταίων ετών, παράλληλα με αυτές τις συζητήσεις, έχει αναπτυχθεί ένας εντεινόμενος προβληματισμός αναφορικά με αυτό που συμβαίνει (και αυτό που περνάει ή δεν περνάει) στα σύνορα, ανάμεσα στα δύο βασικά σημεία της μεταναστευτικής διαδρομής, με ένα σημείο άφιξης ολόένα πιο αβέβαιο και απροσδιόριστο, τόσο επειδή γίνεται όλο και πιο απρόσιτο όσο και επειδή τα μεταναστευτικά σχέδια δεν παύουν να αναδιαμορφώνονται κατά τη διάρκεια της διαδρομής. Σε αυτό το μεσοδιάστημα, όσα διακυβεύονται στον χωροχρόνο των συνόρων έχουν κινητοποιήσει ένα μεγάλο μέρος της έρευνας, πολύ περισσότερο απ' ό,τι θα μπορούσαμε να είχαμε φανταστεί πριν από είκοσι πέντε χρόνια¹¹.

11. Σχετικά με το μεσοδιάστημα του διασυνοριακού πεδίου, σας παραπέμπω στον Julien BRACHET, «Géographie du mouvement, géographie en mouvement. La mobilité comme dimension du terrain dans l'étude des migrations», *Annales de géographie*, τ. 687-688, τχ. 5, 2012, σ. 543-560.

Η Ζωή στην εποχή των συνόρων

Για τις μετανάστριες και τους μετανάστες, το ζητούμενο δεν είναι πλέον το «πέρασμα των συνόρων», αλλά μάλλον η «ζωή στα σύνορα» ή η ζωή «εντός των συνόρων». Οι πρώτες σκέψεις προς αυτή την κατεύθυνση διατυπώθηκαν από πολιτικούς στοχαστές, όπως ο Étienne Balibar και ο Didier Bigo. Αυτοί μας προειδοποίησαν σχετικά με το γεγονός ότι τα σύνορα κάθε άλλο παρά εξαφανίζονται. Απλώς αλλάζουν μορφές και μετακινούνται, ανατοποθετούνται και ξαναχαράζονται σε νέες χωρικότητες. Οι τροποποιήσεις στη μορφή των συνόρων, η εξέλιξή τους ως προς τη δικτύωση και τις ζώνες τους, η αστάθειά τους, καθιστούν πλέον αδύνατη τη θεώρησή τους ως απλές διαχωριστικές γραμμές¹²: «Τα σύνορα πολλαπλασιάζονται και μετακινούνται συνεχώς, “εκδιώκονται” από τον έναν τόπο στον άλλο από μια ανέφικτη επιδίωξη περιχαράκωσης, σε τέτοιο βαθμό ώστε η “διαχείρισή” τους να μοιάζει

12. Η βιβλιογραφία είναι τεράστια, τέτοια που ένα νέο διεπιστημονικό πεδίο σπουδών έχει αναδυθεί γύρω από το θέμα των *κριτικών σπουδών συνόρων*, με συνέδρια και εξειδικευμένα επιστημονικά περιοδικά. Μπορεί κανείς να διαβάσει σχετικά με αυτό το θέμα, μεταξύ πολλών άλλων: Anne-Laure AMILHAT-SZARY, *Qu'est-ce qu'une frontière aujourd'hui?* Παρίσι, Presses universitaires de France, 2015· Luisa AMOORE, «Biometric borders. Governing mobilities in the war on terror», *Political Geography*, τ. 25, τχ. 3, σ. 336-351, 2006· Peter ANDREAS, *Border Games. Policing the US-Mexico Divide*, Ιθακα, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Cornell University Press, 2000· Étienne BALIBAR, «Europe as borderland», *Society and Space*, τ. 27, τχ. 2, Απρίλιος 2009· Didier BIGO, «L'immigration à la croisée des chemins sécuritaires», *Revue européenne des migrations internationales*, τ. 14, τχ. 1, σ. 25-46, 1998· Didier BIGO, «Frontières, territoire, sécurité, souveraineté», *Ceriscope Frontières*, 2011 [το συμβουλευτικό διαδικτυακό στις 19 Οκτωβρίου 2018]· Wendy BROWN, *Murs. Les murs de séparation et le déclin de la souveraineté étatique*, Παρίσι, Les Prairies ordinaires, 2009· Olivier CLOCHARD, «Le contrôle des flux migratoires aux frontières de l'Union européenne s'oriente vers une disposition de plus en plus réticulaire», *Carnets de géographes*, τχ. 1, 2010· Andrew CROSBY και Andrea REA, «La fabrique des indésirables. Pratiques de contrôle aux frontières dans un aéroport parisien», *Cultures et conflits*, τχ. 3-4, 2016, σ. 63-9· Paolo CUTTITA, «Points and lines: a topography of borders in the global space», *Ephemera, Theory and Politics in Organization*, τ. 6, τχ. 1, 2006, σ. 27-39· François DUBET (επιμ.), *Politique des frontières*, Παρίσι, La Découverte, 2018·

με μια μόνιμη κατάσταση έκτακτης ανάγκης», γράφει ο Étienne Balibar, ο οποίος προτείνει την έννοια της *borderland* για να προσδιορίσει την Ευρώπη. Αυτή «[η Ευρώπη] νόμιζε ότι είχε τα δικά της σύνορα, αλλά στην πραγματικότητα δεν έχει· είναι η ίδια, από τη φύση της, ένα σύνθετο “σύνορο”· ένα και ταυτόχρονα πολλά, σταθερό και κινούμενο, στραμμένο τόσο προς τα έξω όσο και προς τα μέσα. Για να το θέσουμε εδώ στα αγγλικά, που είναι πιο σαφές, πρόκειται για μια *borderland* ή αλλιώς “μια χώρα συνόρων”¹³».

Υπάρχει πλέον μια πολύ πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με τα σύνορα. Αυτές οι εργασίες τονίζουν ότι όσα εκτυλίσσονται στα σύνορα της Ευρώπης δεν μπορούμε να τα κατανοήσουμε παρά μόνο λαμβάνοντας υπόψη την πολυπλοκότητα των εμπλεκομένων: από τον ιδιωτικό έως τον δημόσιο τομέα, από τις διεθνείς οργανώσεις μέχρι τις μικρές συλλογικότητες, από τα κράτη μέχρι τις τοπικές αρχές, από εκείνους που σώζουν και θεραπεύουν έως εκείνους

Didier FASSIN, «Policing orders, producing boundaries. The governmentality of immigration in dark times», *Annual Review of Anthropology*, τ. 40, 2011, σ. 213-226· Henk VAN HOUTUM, «Human blacklisting: the global apartheid of the EU's external border regime», *Environment and Planning D: Society and Space*, τ. 28, τχ. 6, 2010, σ. 957-976· Carolina KOBELINSKY και Chowra MAKAREMI (επιμ.), *«Enfermés dehors». Enquêtes sur le confinement des étrangers*, Παρίσι, Éditions du Croquant, Terra, 2009· Chowra MAKAREMI, «Governing borders in France: from extraterritorial to humanitarian confinement», *Canadian Journal of Law and Society*, τ. 24, τχ. 3, 2009, σ. 411-432· Sandro MEZZADRA και Brett NEILSON, *Borders as Methods, or, the Multiplication of Labor*, Duke University Press, 2013· Noel PARKER και Nick VAUGHAN-WILLIAMS κ.ά., Θεματικό τεύχος «Critical border studies», *Geopolitics*, τ. 14, τχ. 3, 2009· Ansi PAASI, «Bounded spaces in a “borderless world”? Border studies, power, and the anatomy of the territory», *Journal of Power*, τ. 2, τχ. 2, 2009, σ. 213-234· Anaik PIAN, «D'une Europe à l'autre, une vie faite de frontières», *Migrations Sociétés*, τ. 2, τχ. 164, σ. 135-150· Vicky SQUIRE (επιμ.), *The Contested Politics of Mobility: Borderzones and Irregularity*, Άμπινγκτον, Routledge, 2011. Και τα έργα του προγράμματος Babels που δημοσιεύτηκαν στη συλλογή «La Bibliothèque des frontières», υπό τη διεύθυνση του Michel Agier, στις Éditions du Passager Clandestin.

13. Η πλάγια γραφή είναι του συγγραφέα: Étienne BALIBAR, «L'Europe-frontière et le “défi migratoire”», *Vacarme*, τχ. 73, φθινόπωρο 2015, σ. 136-142.

που τιμωρούν και καταστέλλουν, από εκείνους που «βοηθούν κάποιους να ζήσουν» έως εκείνους που «αφήνουν κάποιους να πεθάνουν»¹⁴. Για όσες και όσους επιχειρούν να τα διασχίσουν, τα σύνορα είναι μια εμπειρία διεύρυνσης, μιας άμβλυνσης του χώρου και του χρόνου, μιας διάρρηξης του περάσματος, το οποίο δεν είναι πλέον μία στιγμή, αλλά μια μακρά, ενίοτε ατελείωτη, διέλευση – αυτό που ο Michel Agier αποκαλεί «διάδρομο των εξόριστων»¹⁵. Το σύνορο γίνεται έτσι ένα οριακό βίωμα, με την έννοια ότι φέρνει τα άτομα αντιμέτωπα με τη συνθήκη της ετερότητάς τους και σηματοδοτεί μια ιδιαίτερη κατάσταση, μια ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ δύο θέσεων: ούτε πραγματικά από εδώ ούτε εξ ολοκλήρου από εκεί. Λόγω της διάρκειας και της έντασής της, η διέλευση των συνόρων σημαδεύει για πάντα τα άτομα και τα μεταμορφώνει¹⁶.

Η διαβίωση στα σύνορα συνεπάγεται μια εναλλαγή μεταξύ κινητικότητας και ακινησίας, έναν συνεχή επαναπροσδιορισμό των στόχων, του μεταναστευτικού σχεδίου. Η ζωή στα σύνορα επιβάλλει τη λογική μιας προσωρινής κατάστασης που ωστόσο επιμηκύνεται, μια λογική αναστολής, επιβίωσης και διαρκούς επισφάλειας. Αυτή η λογική του προσωρινού συνδέεται με μια διττή συνθήκη: αφενός, με την κατάσταση της παρανομίας, που αφορά τα άτομα που ο Michel Agier ονομάζει «ανεπιθύμητα»· αφετέρου, με την επισφάλεια του νομικού καθεστώτος, κατά μήκος ενός συνεχούς που εκτείνεται από τα άτομα «προς απέλαση» έως εκείνα που «δεν προορίζονται να απελαθούν αλλά ούτε να νομιμοποιηθούν», περνώντας από όσα βρίσκονται σε κατάσταση «αναμονής»¹⁷.

14. Judith REVEL, «Ne pas faire vivre et laisser mourir», *Esprit*, Ιούλιος-Αύγουστος 2018.

15. Michel AGIER, *Le Couloir des exilés*, Μπελκόμπ-αν-Μποζ, Éditions du Croquant, 2011.

16. Βλ. το τεύχος-αφιέρωμα της *Révue de géographie alpine* αναφορικά με τα «κινούμενα σύνορα», 2013, και κυρίως τη συνεισφορά της Marie-Christine Fourny.

17. Η κατηγορία των «ανεπιθύμητων» που πρότεινε ο Michel Agier μας φαίνεται από αυτή την οπτική πιο πειστική από εκείνη των «προς απέλαση»

Κατά συνέπεια, για τις μετανάστριες και τους μετανάστες, το ερώτημα δεν είναι πλέον «πώς να διασχίσουμε τα σύνορα», αλλά «πώς ζούμε και επιβιώνουμε στα σύνορα». Αυτό το ερώτημα συνιστά τον κεντρικό άξονα της μελέτης μου. Και ως απόρροια αυτού: Μέχρι πού μπορεί να φτάσει η βία των μεταναστευτικών πολιτικών; Διότι αυτό που πραγματεύεται το βιβλίο είναι η βία στα σύνορα και όχι η ταλαιπωρία ή ο πόνος. Ακόμα και αν πρόκειται για μια βία ήπια, αργή, κάποιες φορές μετριασμένη, η ίδια η λέξη «βία» προϋποθέτει έναν επιτιθέμενο ή υπεύθυνο. Και παρότι η λογική αυτής της βίας μερικές φορές μας διαφεύγει –όπως φαίνεται να διαφεύγει ακόμη και από τα άτομα που την ασκούν–, μπορούμε να ιχνηλατήσουμε τη γενεαλογία της.

Σε αυτό το κείμενο, θα ασχοληθώ βεβαίως με τους λαθρεμπόρους, τους διακινητές και άλλους μεσάζοντες, αλλά και με τις κυβερνήσεις και την επίδραση των πολιτικών τους στις μεταναστευτικές διαδρομές και τις ανθρώπινες ζωές. Ωστόσο, ο προσδιορισμός του ρόλου των κρατών στη δράση των διάφορων παραγόντων που εμπλέκονται στα συνοριακά παιχνίδια αποτελεί ένα δύσκολο εγχείρημα. Οι μεταναστευτικές πολιτικές στα σύνορα κάποιες φορές αλλάζουν πολύ γρήγορα και οι δηλώσεις δεν αντιστοιχούν απαραίτητα στις πράξεις. Αυτό σημαίνει ότι, τόσο οι μετανάστριες/μετανάστες όσο και τα άτομα που καλούνται να εφαρμόσουν αυτές τις πολιτικές, συχνά ενεργούν σε συνθήκες αβεβαιότητας και άγνοιας. Οι σχέσεις μεταξύ εθνικών και ευρωπαϊκών πολιτικών δεν είναι επίσης προφανείς. Για παράδειγμα, από τη μία πλευρά, παρατηρούμε πολλαπλές εκδηλώσεις αναδίπλωσης προς το εθνικό –όπως στην περίπτωση των εντάσεων ανάμεσα στη Μάλτα και την Ιταλία ή στη Γαλλία και την Ιταλία, οι οποίες οδήγησαν επανειλημμένα σε αναστολή της Συνθήκης Σένγκεν. Από

που πρότείνει ο Nicholas De Genova και η Nathalie Peutz. Βλ., Michel AGIER, *Gérer les indésirables. Des camps de réfugiés au gouvernement humanitaire*, Παρίσι, Flammarion, «Bibliothèque des savoirs», 2008· Nicholas DE GENOVA και Nathalie PEUTZ (εμπ.), *The Deportation Regime: Sovereignty, Space, and the Freedom of Movement*, Ντάραμ, Duke University Press, 2010.

την άλλη πλευρά, βλέπουμε τα κράτη να εργάζονται από κοινού και να εφαρμόζονται μορφές υπερεθνικής συνεργασίας, με σκοπό άλλοτε να ενισχύσουν τα εξωτερικά σύνορα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και άλλοτε να προωθήσουν «την κατανομή του βάρους του ασύλου», όπως διατυπώνεται στη θεσμική ορολογία. Ο Étienne Balibar γράφει σχετικά ότι τα σύνορα αλληλεπικαλύπτονται και πολλαπλασιάζονται χωρίς ποτέ να συγχωνεύονται¹⁸. Όλα αυτά απαιτούν να ανοίξει το «μαύρο κουτί» του κράτους στις συνοριακές ζώνες, μέσω της εθνογραφικής προσέγγισης, προκειμένου να κατανοήσουμε την τοπική δραστηριότητα της συνοριοποίησης (*bordering*), δηλαδή τη διαρκή διαδικασία επαναπροσδιορισμού και οριοθέτησης των συνόρων¹⁹.

Γενεαλογία της περίκλεισης (*enclosure*)

Τι είναι η μεταναστευτική κρίση; Υπάρχουν πολλοί τρόποι για να κατανοήσουμε αυτό που συνήθως αποκαλείται «μεταναστευτική κρίση» ή «προσφυγική κρίση» στην Ευρώπη²⁰. Ο πρώτος είναι να θεωρήσουμε ότι δεν υπάρχει πραγματικά κρίση, αλλά ότι πρόκειται για ένα κατασκεύασμα των πολιτικών προσώπων και των μέσων ενημέρωσης. Μπορούμε, επομένως, να τοποθετήσουμε την τρέχουσα κατάσταση σε ένα γεωγραφικό και ιστορικό πλαίσιο ώστε να αξιολογήσουμε ή να αποδομήσουμε την «έκτακτη συνθήκη» στην οποία αποδίδεται η διαχείριση της μετανάστευσης στην Ευρώπη. Αυτή η πρώτη προσέγγιση αναδεικνύει ότι το

18. Étienne BALIBAR, «Europe as borderland», *όπ.π.*

19. Didier FASSIN, Yasmine BOUAGGA, Isabelle COUTANT κ.ά., *Juger, réprimer, accompagner. Essai sur la morale de l'État*, Παρίσι, Seuil, 2013. Βλ. επίσης: Mathilde DARLEY, «Frontières, asile et détention: la fabrique locale de la frontière», στο François Dubet (επιμ.), *Politique des frontières*, *όπ.π.*, σ. 161-184.

20. Βλ. επίσης: Alain MORICE, «Ce que la crise de 2015 nous révèle sur les politiques migratoires européennes», στο Annalisa LENDARO, Claire RODIER και Youri-Lou VERTONGEN (επιμ.), *La Crise de l'accueil*, Παρίσι, La Découverte, 2019, σ. 33-63.

μεγαλύτερο μέρος της κρίσης εκτυλίσσεται γεωγραφικά αλλού, στις χώρες της Εγγύς και Μέσης Ανατολής για τις μεταναστεύσεις από τη Συρία, και στις αφρικανικές χώρες για τις μεταναστεύσεις από την υποσαχάρια Αφρική. Οι αναγκαστικές μεταναστεύσεις εντοπίζονται κυρίως στο «προσφυγικό τόξο²¹» που περιγράφει ο Philippe Rekacewicz, το οποίο καλύπτει ένα μεγάλο μέρος της Αφρικής και της Ασίας, από τη Δημοκρατία του Κονγκό μέχρι το Μπανγκλαντές²². Εάν υπάρχει κρίση, δεν είναι συνεπώς ποσοτική, τουλάχιστον στην Ευρώπη, με εξαίρεση το 2015, τη «χρονιά της Συρίας» –ακραία από όλες τις απόψεις–, όταν στις ακτές του Αιγαίου έφτασαν πάνω από 800.000 άτομα.

Όταν οριοθετηθεί το γεωγραφικό πλαίσιο, μπορούν στη συνέχεια να ιστοριοποιηθούν αυτές οι ροές: η τρέχουσα περίοδος εντάσσεται σε μια μακρά ιστορία σχέσεων και ανταλλαγών ανάμεσα στις δύο ακτές της Μεσογείου, η οποία συνδέεται και με την πολιτική ιστορία της περιοχής²³. Πρόκειται για μια ιστορία που διαμορφώνεται από μετακινήσεις και επαφές, από αναγκαστικές μεταναστεύσεις και μαζικές απελάσεις, από οικονομικό και δημογραφικό ωφελιμισμό²⁴. Μια τέτοια προσέγγιση δείχνει

21. Philippe REKACEWICZ, «L'arc des réfugiés», *Le Monde diplomatique*, Ιούνιος 2012, διαδικτυακά.

22. Αυτό το φαινόμενο, σύμφωνα με το οποίο οι μεταναστεύσεις, και ιδίως οι αναγκαστικές, πραγματοποιούνται σε εγγύτητα προς τον τόπο αναχώρησης, αποκαλείται «περιφερειοποίηση των μεταναστεύσεων».

23. Virginie BABY-COLLIN, Sylvie MAZZELLA, Stéphane MOURLANE, Céline RÉGNARD και Pierre SINTES (επιμ.), *Migrations et temporalités en Méditerranée*, Παρίσι, Karthala, 2017.

24. Εδώ, πρέπει να θυμηθούμε τις πολυάριθμες μετακινήσεις ανθρώπων και άλλες που συνεχίζουν να αναστατώνουν τη Μεσόγειο. Η περιοχή, πράγματι, είναι ακόμα από πολλές απόψεις ένας «χώρος κινητικότητας» που περιγράφει ο Fernand Braudel: παραθεριστές, μετανάστες, έμποροι που φέρνουν μαζί τους κάθε είδους προϊόντα, επιβάτες σε κρουαζιερόπλοια και ταξιδιώτες κάθε λογής, κοντέινερ και φορτηγά πλοία τη διασχίζουν από το ένα μέρος στο άλλο. Ο τουρισμός αξίζει μια ιδιαίτερη προσοχή: όσον αφορά την αριθμητική σημασία, η μετανάστευση δεν είναι παρά μια σταγόνα συγκρινόμενη με τη «θάλασσα» του τουρισμού, ο οποίος, πρέπει να το θυμίσουμε, αποτελεί το πιο αξιοπρόσεκτο φαινόμενο κινητικότητας του 20ού αιώνα. Αυτές οι πολυάριθμες κινητικότητες

ότι οι μεταναστευτικές ροές που συνδέονται με τη διάσχιση της Μεσογείου –ένα κάθε άλλο παρά εξαιρετικό γεγονός– είναι μάλλον μειωμένες συγκριτικά με ορισμένες περιόδους του παρελθόντος, ιδίως εκείνες των μεταναστεύσεων εργατικού δυναμικού μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι οποίες οδήγησαν εκατοντάδες χιλιάδες άτομα από τη Βόρεια Αφρική προς τη Δυτική Ευρώπη και στη συνέχεια προς τη Νότια Ευρώπη. Σε ό,τι αφορά την αναζωπύρωση των θαλάσσιων διασχίσεων, αυτή εξηγείται προφανώς από το κλείσιμο ή τη μείωση του αριθμού άλλων οδών περάσματος, και ιδίως λόγω της τεράστιας δυσκολίας που υπάρχει σήμερα για απόκτηση ευρωπαϊκής ανθρωπιστικής βίζας²⁵.

Μια δεύτερη προσέγγιση, συμπληρωματική της προαναφερθείσας, εξηγεί αυτή την κρίση ως αποτέλεσμα της μετατόπισης των συνόρων, με τη διττή τους έννοια: τόσο κυριολεκτική όσο και μεταφορική²⁶. Η ευρωμεσογειακή περιοχή έχει γίνει, στην πραγματικότητα, ένας χώρος όπου τα «γεγονότα των συνόρων» –βιαιότητες, ευάλωτοι πληθυσμοί, διακοπές και αναστολές των μεταναστευτικών διαδρομών– εκδηλώνονται με έναν ολοένα πιο βάνανσο και έντονο τρόπο. Όχι επειδή οι μεταναστεύσεις προς την Ευρώπη αυξήθηκαν, αλλά επειδή η λεγόμενη «παράτυπη» διέλευση έχει καταλήξει να είναι για πάρα πολλά άτομα σχεδόν ο μοναδικός δρόμος εισόδου στην Ευρώπη. Ακριβώς όπως και

που συμβαίνουν στη Μεσόγειο, όπως και οι μεταναστεύσεις, τείνουν κάποιες φορές να επισκιάζονται από την ολίσθηση των συνόρων. Μας δείχνουν ότι η λογική του κλεισίματος της Μεσογείου είναι, στην πραγματικότητα, μια λογική φιλτραρίσματος και διαφοροποίησης των κινητικότητων.

25. Η ανθρωπιστική βίζα ή βίζα «για άσυλο» επιτρέπει την πρόσβαση σε μια χώρα για ένα άτομο του οποίου η ασφάλεια απειλείται. Δεν προδικάζει το καθεστώς του πρόσφυγα, έστω και αν οι αιτίες αλληλεπικαλύπτονται με αυτές του ασύλου. Επιτρέπει κυρίως να γίνει νόμιμο το ταξίδι προς την Ευρώπη. Η Γαλλία, για παράδειγμα, έχει χορηγήσει κάποιες χιλιάδες τέτοιες βίζες από τις αρχές της δεκαετίας του 2010. Στην Ιταλία, οι «ανθρωπιστικοί διάδρομοι» τέθηκαν σε εφαρμογή με πρωτοβουλία της κοινότητας του Sant'Egidio και του ιδρύματος Caritas, αλλά δεν αφορούσαν παρά λίγες χιλιάδες άτομα.

26. Camille SCHMOLL, Nathalie BERNARDIE-TAHIR και BABELS (επιμ.), *Méditerranée. Frontières à la dérive*, Νεβί-αν-Σαμπάν, Le Passager Clandestin, 2018.

το άσυλο, από πολλές απόψεις, έχει καταστεί ένας από τους ελάχιστους τρόπους νομιμοποίησης.

Από την οπτική αυτή, μπορεί να θεωρηθεί ότι η μεταναστευτική κρίση έχει μια γενεαλογία και ότι η τρέχουσα διαδικασία *περίκλεισης* (*enclosure*) πρέπει να εξεταστεί λαμβάνοντας υπόψη πολλαπλές χρονικότητες: βραχυπρόθεσμα, δηλαδή από το 2011 και μετά, η μεγάλη συγκέντρωση αφίξεων στον νότο της Ευρώπης (στην Ελλάδα, τη Σικελία και, πιο πρόσφατα, μέσω της διαδρομής της δυτικής Μεσογείου) και η ασθενής αλληλεγγύη μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών σχετικά με τη διαχείριση και φροντίδα των αιτούντων άσυλο έχουν προκαλέσει μια πραγματική θεσμική κρίση. Πρόκειται για μια κρίση υποδοχής, αλληλεγγύης, ικανότητας των κρατών να αντιδράσουν με έναν τρόπο διαφορετικό, πέρα από το κλείσιμο, στις θαλάσσιες αφίξεις (με κάποιες εξαιρέσεις, όπως η επιχείρηση *Mare Nostrum*, της οποίας ηγήθηκε η Ιταλία μεταξύ 2013 και 2014). Μπορούμε, επομένως, να μιλήσουμε για μια ξεκάθαρη κρίση, δηλαδή για μια κατάσταση αρκετά βάνausης αλλαγής που οδήγησε σε ριζικούς και βίαιους μετασχηματισμούς, με μια σειρά από θεσμικές «συνταγές» που γίνονται συνεχώς πιο περίπλοκες και δαπανηρές σε ανθρώπινο επίπεδο: δημιουργία των *hotspots*²⁷, συμφωνίες εξωτερικοποίησης που συνάφθηκαν με απολυταρχικά καθεστώτα και/ή χώρες σε εμφύλιο πόλεμο (μεταξύ αυτών το Μνημόνιο Συνεργασίας με τη Λιβύη που υπέγραψε η ιταλική κυβέρνηση του Paolo Gentiloni στις 2 Φεβρουαρίου 2017, το οποίο αναβλήθηκε αργότερα από την κυβέρνηση του Giuseppe Conte), εντατικοποίηση των υποβοηθούμενων επιστροφών, αύξηση των

27. Θεσπισμένα το 2015, τα *hotspots* (σημεία εισόδου) αποτελούν μία από τις απαντήσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη μεταναστευτική κρίση. Τοποθετημένα στην Ελλάδα και την Ιταλία, στοχεύουν να ταυτοποιήσουν και να διανείμουν τους πληθυσμούς στα σύνορα. (Σ.τ.Ε.): Στην Ελλάδα ονομάζονται Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης και Κλειστές Ελεγχόμενες Δομές. Λόγω των διαφορών στην ονομασία τους μεταξύ Ιταλίας, Μάλτας και Ελλάδας, θα χρησιμοποιούμε τους όρους *hotspot* ή *καμπ*, ανάλογα με τα συμφραζόμενα.

προληπτικών και τιμωρητικών κρατήσεων κ.λπ.²⁸ Θα επανέλθω σε ορισμένα από αυτά τα μέτρα στη συνέχεια, προκειμένου να δείξω τις πολύ συγκεκριμένες επιπτώσεις που έχουν στη ζωή των μεταναστριών.

Αυτή η ακολουθία κρίσεων –η οποία ξεκινά το 2011, όταν κάποιες δεκάδες χιλιάδες άνθρωποι από την Τυνησία βρέθηκαν αποκλεισμένοι στη Λαμπεντούζα από τις ιταλικές αρχές– ήρθε έπειτα από μια μακρά σιωπή –η σιωπή πριν την καταιγίδα– και συνδέθηκε με τις συμφωνίες του συνταγματάρχη Kadhafi με τον Silvio Berlusconi, οι οποίες μεταξύ 2009 και 2010 κατέστησαν δυνατή την αποτροπή όλων των διελεύσεων στη Μεσόγειο. Η συνέχεια της ιστορίας –η Αραβική Άνοιξη, η αυξανόμενη βία στη Μέση Ανατολή, οι διαδοχικές θαλάσσιες αναχωρήσεις και η αύξηση των θανάτων στη θάλασσα– είναι πολύ γνωστή. Ο επίλογός της είναι το κλείσιμο των ιταλικών λιμανιών και ο δραστικός περιορισμός της πρόσβασης στην ανθρωπιστική προστασία που θεσπίστηκε από την κυβέρνηση του Giuseppe Conte και του Matteo Salvini τον Ιούνιο και τον Σεπτέμβριο του 2018· η ποινικοποίηση των ΜΚΟ· η αναστολή των ναυτικών μέσων διάσωσης της θαλάσσιας επιχείρησης *Sophia* και η ενίσχυση των συνόρων στην άλλη πλευρά της Μεσογείου – μία τραγική εξέλιξη της οποίας είναι η συμφωνία ανάμεσα στην Ιταλία και τη Λιβύη.

Η Μεσόγειος «κλείνει», φέρνοντας τα κράτη αντιμέτωπα με τις αντιφάσεις τους. Δεν είναι δυνατόν να υψώνονται τείχη στη μέση της θάλασσας χωρίς βαριές συνέπειες και για τις δύο πλευρές. Εντούτοις, όλα τα πλήγματα (και όλα τα κόστη) επιτρέπονται στο πλαίσιο αυτής της αποτρεπτικής ολίσθησης και είναι πιθανό να εισερχόμαστε σε μια νέα φάση, σε ένα νέο στάδιο στον έλεγχο

28. Όπ.π. Βλ. επίσης: Louise TASSIN, «L'approche hotspots, une solution en trompe-l'œil. Compte rendu d'enquêtes à Lesbos et à Lampedusa», στο Annalisa LENDARO, Claire RODIER και Youri-Lou VERTONGEN (επιμ.), *La Crise de l'accueil*, όπ.π., 2019, σ. 161-185.

της μετανάστευσης. Η λογική περίφραξης των συνόρων έχει επεκταθεί, η θάλασσα έχει κλείσει, η θηλιά έχει σφίξει²⁹.

Ωστόσο, μπορεί επίσης να προταθεί και μια άλλη ανάγνωση της συγκυρίας αυτής της κρίσης, λαμβάνοντας υπόψη ότι όσα έχουν συμβεί από τη δεκαετία του 2010 και έπειτα περιγράφουν μια επιτάχυνση –παρά μια ριζική αλλαγή– στη σύσταση του ευρωμεσογειακού χώρου ως συνοριακής ζώνης, ως *borderland*. Πρέπει, λοιπόν, να έχουμε κατά νου ότι αυτή η δυναμική της *περίκλεισης* (*enclosure*) και της εντατικοποίησης της καταστολής των μεταναστευτικών ροών χρονολογείται από τη σύσταση του χώρου Σένγκεν (του οποίου η Συνθήκη τέθηκε σε ισχύ το 1995) και πηγάζει από τη δημιουργία ενός ευρωπαϊκού χώρου ελεύθερης κυκλοφορίας, ο οποίος πολύ γρήγορα άρχισε να ανησυχεί για τα εξωτερικά του σύνορα. Αυτή η κατασταλτική λογική εκφράζεται στην πράξη με μια προσέγγιση του ασύλου που υπόκειται στις απαιτήσεις της μεταναστευτικής πολιτικής· μιας πολιτικής που περιορίζεται στην ιδεολογική εξίσωση σύμφωνα με την οποία η μετανάστευση είναι ένα αναγκαστικά αρνητικό φαινόμενο, το οποίο πρέπει να αναχαιτιστεί και να αποθαρρυνθεί. Η «συνοριοποίηση» της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει σημαντικά ορόσημα: τη Σύμβαση του Δουβλίνου και τις ρυθμίσεις του Κανονισμού Δουβλίνο II (2003) και Δουβλίνο III (2013), οι οποίες, παρότι εναρμονίζουν το δικαίωμα ασύλου σε όλη την Ευρωπαϊκή Ένωση, αναθέτουν τη διαχείριση των μεταναστευτικών ροών στις χώρες πρώτης εισόδου· την ευρωπαϊκή εναρμόνιση του συστήματος της βίζας το 2001, η οποία στη συνέχεια υπονόμωσε για ορισμένους υπηκόους μη ευρωπαϊκών χωρών την πιθανότητα νόμιμης εισόδου στην Ευρώπη· την ενίσχυση των μέσων ενάντια στη λεγόμενη «παράτυπη» μετανάστευση, που συγκεκριμενοποιείται το 2004 με τη δημιουργία της Frontex (Ευρωπαϊκός Οργανισμός

29. Όταν γραφόταν το παρόν κείμενο (Φεβρουάριος 2020), η μεταναστευτική πολιτική του Matteo Salvini, και ειδικότερα η άρση της ανθρωπιστικής προστασίας, δεν αμφισβητήθηκε ποτέ από τη νέα κυβέρνηση του Giuseppe Conte.

Συνοριοφυλακής και Ακτοφυλακής), της οποίας τα μέσα και οι αρμοδιότητες ενισχύονται διαρκώς· και από τη δεκαετία του 1990, τις συμφωνίες συνεργασίας με τρίτες χώρες, οι οποίες διευκολύνουν τις επαναπροωθήσεις και την εξωτερικοποίηση του ελέγχου των ροών προτού φτάσουν στην Ευρώπη³⁰. Η ασφάλεια, που βρίσκεται στον πυρήνα της ευρωπαϊκής μεταναστευτικής πολιτικής, παίρνει σταδιακά το προβάδισμα έναντι της ένταξης και της δικαιοσύνης³¹, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, ώστε σε αυτή τη φάση, που διαρκεί πολλές δεκαετίες, δοκιμάστηκαν και εφαρμόστηκαν τα πάντα: η αρχή της κράτησης και της απέλασης, η συνεργασία με τρίτες χώρες, η σκόπιμη σύγχυση ανάμεσα σε άσυλο και μετανάστευση, ο περιορισμός των «ανεπιθύμητων» στην καρδιά του ευρωπαϊκού χώρου.

Στο περιθώριο της Ευρώπης

Αυτό το βιβλίο δεν απαντά σε όλα τα ερωτήματα που εγείρει το μακρύ ταξίδι των μεταναστριών. Σκοπός του είναι να προτείνει κάποιες κατευθύνσεις και στοιχεία κατανόησης της διαδρομής τους έτσι όπως διαμορφώνεται στην πράξη, με βάση παρατηρήσεις και μαρτυρίες που συλλέχθηκαν στα νότια σύνορα της Ευρώπης – πιο συγκεκριμένα στη Μάλτα και την Ιταλία. Αυτές οι δύο χώρες αποτελούν τα «χρήσιμα περιθώρια» στο πλαίσιο της διαδικασίας συνοριοποίησης που μόλις περιγράφηκε³². Αυτά τα περιθώρια συχνά αντιμετωπίζονται από τις μετανάστριες ως κενοί χώροι, εξαιτίας της έλλειψης προοπτικών που προσφέρουν· καταγγέλλονται εξαιτίας της βίας των συνοριακών πολιτικών που

30. Μπορεί κανείς εδώ να παραπέμψει στη βάση δεδομένων που συνέλεξε ο Jean-Pierre CASSARINO: www.jeanpierrecassarino.com.

31. Claire RODIER, *Xénophobie business. À quoi servent les contrôles migratoires?* Παρίσι, La Découverte, 2012.

32. Floya ANTHIAS και Gabriella LAZARIDIS (επιμ.), *Into the Margins: Migration and Exclusion in Southern Europe*, Όλντερεστ, Ashgate, 1999.

εφαρμόζονται· συνιστούν απεχθείς χώρους, ενώ παράλληλα διατηρούν, μερικές φορές, έναν κρίσιμο ρόλο στις διαπροσωπικές και συναισθηματικές γεωγραφίες αυτών των γυναικών, καθώς και στη συγκρότηση της ταυτότητάς τους.

Η χρήση της έννοιας του περιθωρίου μπορεί επίσης να είναι προβληματική στη γεωγραφία, καθώς υπονοεί την κανονικοποίηση του χωρικού και τη συγχώνευση του κοινωνικού και του χωρικού³³. Μπορεί ακόμη να είναι εξαιρετικά αμφίβολη όταν απαλείφει τις αμφισημίες και τις εντάσεις στο εσωτερικό του περιθωρίου. Η Ιταλία, για παράδειγμα, κατέχει ιστορικά κεντρικό ρόλο στην πολιτική οικοδόμηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και παραμένει μία από τις πρώτες οικονομίες διεθνώς. Ωστόσο, το γεγονός αυτό δεν την εμποδίζει να παρουσιάζει κάποιο βαθμό περιθωριοποίησης, σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, κυρίως σε ό,τι αφορά τις νότιες περιφέρειές της. Ως εκ τούτου, προτείνω για το περιθώριο μια προσέγγιση πολιτική – και όχι ουσιοκρατική ή πολιτισμική: το περιθώριο με αυτή την έννοια είναι οτιδήποτε άλλο εκτός από ένας χώρος παρωχημένος ή υπανάπτυκτος.

Για μένα, το περιθώριο είναι πρωτίστως ένα ρητορικό μέσο που επιτρέπει να προσδιοριστούν μεμιάς –και όχι πάντα ταυτόχρονα– όλα τα φαινόμενα της «χωρικής περιφερειακότητας» του ευρωπαϊκού νότου, της κοινωνικής και πολιτικής περιθωριοποίησης, της οριοθέτησης και της παραβίασης των συνόρων. Η ευρωπαϊκή μεθόριος δεν είναι ένα απλό, εύκολα αναγνωρίσιμο, χωρικό αντικείμενο που συνάδει με τα όρια περιοχών, κρατών ή της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Συνεπώς, η ένταξη στο περιθώριο και η απόσταση από το κέντρο εκφράζονται περισσότερο με τη μορφή

33. Frédéric ALEXANDRE, Étienne GRÉSILLON και Bertrand SAJALOLI (εμπμ.), *La France des marges*, Παρίσι, Armand Colin, 2016· Antoine BAILLY κ.ά., «La marginalité: réflexions conceptuelles et perspectives en géographie, sociologie et économie», *Géotopiques*, τχ. 1, 1983, σ. 73-115· Marie MORELLE, «Notion à la une: marginalité», *Géococonfluences*, 2016, διαθέσιμο στο: geoconfluences.ens-lyon.fr· Renée ROCHEFORT, «La marginalité de l'extérieur et de l'intérieur», στο André VANT (εμπμ.), *Marginalité sociale, marginalité spatiale*, Παρίσι, Éditions du CNRS, 1986, σ. 26-34.

της διαβάθμισης παρά της γραμμής των συνόρων³⁴. Κυρίως, όμως, μεταβάλλονται ανάλογα με την οπτική που υιοθετείται. Από αυτή την άποψη, θα ήταν δύσκολο να προτείνω μια χαρτογράφηση του περιθωρίου της Ευρώπης – ή, αν το έκανα, θα αφορούσε πολλαπλές και τυχαίες, ποικίλες και αντιφατικές χαρτογραφήσεις. Όμως η ευρετική αξία αυτής της έννοιας έγκειται ακριβώς στην ασάφειά της, καθώς επιτρέπει την ποικιλία των θεματικών προσεγγίσεων και την υιοθέτηση πολλαπλών εστιάσεων, από τα κελιά των κέντρων κράτησης έως τον απέραντο μεσογειακό χώρο.

Το περιθώριο και το σύνορο καταλαμβάνουν δύο συμπληρωματικές θέσεις στη μελέτη μου, καθώς υπερασπίζομαι την ιδέα ότι το περιθώριο είναι απαραίτητο στοιχείο στη διαδικασία οικοδόμησης και επέκτασης των συνόρων. Το περιθώριο λειτουργεί ως εργαστήριο, ως τόπος πολιτικού πειραματισμού και πεδίο επίδειξης της κυριαρχίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Σήμερα, η διαχείριση των μεταναστευτικών ροών έχει ανατεθεί σε συγκεκριμένες χώρες του ευρωπαϊκού Νότου –ειδικότερα στα νησιά–, θέτοντας σε πρακτική εφαρμογή μια μορφή «υπεργολαβίας» για το φιλτράρισμα των ροών εντός των συνόρων της ΕΕ³⁵. Από την άποψη αυτή, η πύλη εισόδου την οποία συνιστούν οι μεθόριοι της Νότιας Ευρώπης πολύ συχνά μετατρέπεται σε παγίδα, καθώς αυτές οι περιοχές αποτελούν τους ιδανικούς τόπους για τη σύλληψη, τη διαλογή και, ενίοτε, το μπλοκάρισμα των παράτυπων ροών³⁶.

Για τις μετανάστριες, αυτές οι μεθόριοι συνιστούν ένα πολιτικό εργαστήριο. Όπως μας προτείνουν οι φεμινίστριες της διαθεμα-

34. Karine BENNAFLA και Michel PERALDI, «Introduction. Frontières et logiques de passage: l'ordinaire des transgressions», *Cultures & Conflits*, τχ. 72, 2008, σ. 7-12.

35. Anna TRIANDAFYLIDOU, «Multi levelling and externalising the governance of migration and asylum: Lessons from the southern European islands», *Island Studies Journal*, τ. 9, τχ. 1, 2014, σ. 7-22, διαθέσιμο στο: www.islandstudies.ca.

36. Nathalie BERNARDIE-TAHIR και Camille SCHMOLL, «Îles, frontières et migrations méditerranéennes: Lampedusa et les autres», *L'Espace politique*, διαδικτυακά, τχ. 25, 2015.

τικής προσέγγισης³⁷, οι οποίες επικεντρώνονται στην άρθρωση διαφορετικών σχέσεων εξουσίας και στις υποκειμενικότητες που αυτές παράγουν, μπορούμε να θεωρήσουμε τις μεθοδούς τόπους καταπίεσης αλλά και μετασχηματισμού. Σε αυτό το βιβλίο, θα τις περιγράψω ως τόπους έντονης ηθικής δραστηριότητας, όπου οι γυναίκες κοινωνικοποιούνται «ώστε να γίνουν υποδεέστερες», αλλά μπορούν επίσης να είναι τόποι ελπίδας, ανάπτυξης νέων μορφών αλληλεγγύης και αγώνα, εν ολίγοις, τόποι αντίστασης³⁸. Αυτό με εντάσσει σε μια προσέγγιση στρατευμένης γεωγραφίας, η οποία στοχεύει να εντοπίσει σχέσεις εξουσίας, αλλά επίσης να φωτίσει εναλλακτικές, δυνατές μορφές αυτονόμησης, γραμμές ζωής και γραμμές διαφυγής³⁹. Προκειμένου να ανταποκριθώ σε αυτή τη διπλή απαίτηση της κριτικής γεωγραφίας, θα επιδιώξω να προσδιορίσω την «αυτονομία σε ένταση» των μεταναστριών μέσα στη χωρική τους διάσταση. Χωρίς να παραβλέπω τους μακρο-μηχανισμούς οικοδόμησης και επέκτασης των συνόρων, προτείνω μια μικροπολιτική ανάγνωση του περιθωρίου που αντλεί από τις ιδέες του Michel Foucault και αυτό που ο ίδιος ονομάζει «ανυποταξία της ελευθερίας». Κατ' επέκταση, θα εξετάσω σε βάθος τις υποκειμενικότητες που αναδύονται στο περιθώριο και στον τρόπο με τον οποίο τα άτομα που συχνά θεωρούνται και παρουσιάζονται ως «αδύναμα» ή «μικρά» (όπως συμβαίνει με τις μετανάστριες) μπορούν να αποκτήσουν δύναμη.

37. Kimberle CRENSHAW, «Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color», *Stanford Law Review*, τ. 43, τχ. 6, 1991, σ. 1241-1299· Claire HANCOCK, «Feminism from the margin: Challenging the Paris/Banlieues divide», *Antipode*, 2016· bell hooks, «Marginality as site of resistance», *όπ.π.*

38. Cetta MAINWARING, «Migrant agency: negotiating borders and migration control», *Migration Studies*, τ. 4, τχ. 3, 2016, σ. 289-308.

39. Gilles DELEUZE και Félix GUATTARI, *Mille Plateaux*, Παρίσι, Éditions de Minuit, 1980 [*Χίλια Πλατώματα. Καπιταλισμός και σχιζοφρένεια*, Αθήνα, Πλέθρον, 2017, μτφρ. Β. Πατσόγιαννης].

Οι Αφρικανές στην Ιταλία: μια μακρά ιστορία

Προτού εμβαθύνω στο ταξίδι αυτών των γυναικών, πρέπει να θυμίσω ότι η παρουσία των Αφρικανών γυναικών στη Νότια Ευρώπη δεν αποτελεί πρόσφατο φαινόμενο. Το 1941, μετά την ήττα της Ιταλίας και τη βρετανική κατοχή της Ανατολικής Αφρικής, γυναίκες από αυτή την περιοχή ακολούθησαν τους εργοδότες τους που επέστρεφαν στην Ιταλία. Αργότερα, από τη δεκαετία του 1960 και μετά, γυναίκες από τη Σομαλία, την Αιθιοπία, την Ερυθραία και το Πράσινο Ακρωτήριο ήρθαν να εργαστούν ως οικιακές βοηθοί (*collaboratrici familiari*) στη Ρώμη και το Μιλάνο, συχνά με τη μεσολάβηση συγγενών ή ενοριών, οι οποίες στη συνέχεια λειτουργούσαν ως πραγματικοί μεσάζοντες⁴⁰. Ο περιορισμός αυτών των γυναικών στον οικιακό χώρο των αστικών κατοικιών πιθανότατα συνέβαλε στην αορατότητά τους, καθώς και –όπως συμβαίνει συχνά στις ιστορίες μετανάστευσης– στη δυσκολία παραδοχής ότι οι γυναίκες μπορούσαν να ταξιδεύουν μόνες, χωρίς σύζυγο ή προστάτη. Πολλές από αυτές τις Αφρικανές εγκατέλειψαν την Ιταλία τη δεκαετία του 1990, πραγματοποιώντας δευτερογενείς μετακινήσεις προς τη Μεγάλη Βρετανία, την Ολλανδία και τον Καναδά, ενώ άλλες επέστρεψαν στη χώρα τους.

Προσωπικά, ξεκίνησα να ασχολούμαι με την αφρικανική μετανάστευση στην Ιταλία τη δεκαετία του 1990, με βάση έρευνες που διεξάγονταν στην ευρύτερη περιοχή της Νάπολης. Η χώρα μόλις άρχιζε τότε να συνειδητοποιεί την αντιστροφή της δημογραφικής κατάστασης που τη μετέβαλε, αρκετά απότομα, από χώρα αποστολής σε χώρα υποδοχής μεταναστών. Κατά τη δεκαετία του 1990, ο τομέας της οικιακής εργασίας, ο οποίος αρχικά ανήκε προνομιακά στις Αφρικανές, προσελκύει όλο και περισσότερο μετανάστριες από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, τις Φιλιππίνες και τη Λατινική Αμερική. Παράλληλα, η παρουσία των Αφρικανών

40. Sabrina MARCHETTI, *Le Ragazze di Asmara. Lavoro domestico e migrazione postcoloniale*, Ρώμη, Ediesse, 2011. Βλ. επίσης: Francesca DECIMO, *Quando emigrano le donne*, Μπολόνια, Il Mulino, 2005.

γυναικών, τόσο στους δρόμους όσο και στα χωράφια, αυξάνεται. Ορισμένες εργάζονται στη γεωργία, με αποτέλεσμα η κινητικότητα τους να ακολουθεί τον ατέρμονο κύκλο των αγροτικών εποχών: πορτοκάλια στο Ροζάρνο, ντομάτες στην επαρχία του Κροτόνε κ.λπ. Τότε πραγματοποιούσα επιτόπια έρευνα στο αφρικανικό «γκέτο»⁴¹ της Πιανούρα στη Νάπολη⁴², έναν εγκαταλειμμένο αγροτικό οικισμό που είχε τακτικές διακοπές παροχής νερού και ηλεκτρικού ρεύματος και ήταν μία από τις πλέον υποβαθμισμένες περιοχές της Νάπολης. Οι γυναίκες που συνάντησα εκεί προέρχονταν από την Ακτή Ελεφαντοστού, τη Σομαλία και την Μπουρκίνα Φάσο. Δεν εργάζονταν στα χωράφια – συνόδευαν τους εργάτες γης για να προετοιμάσουν και να τους σερβίρουν τα γεύματά τους. Κάποιες από αυτές τον χειμώνα, όταν σταματούσαν οι αγροτικές εργασίες, λειτουργούσαν μικρά υπαίθρια αναψυκτήρια – τα «maquis» (μικροκαντίνες).

Οι γυναίκες που συνάντησα στη Νάπολη, τη δεκαετία του 1990, έφταναν συνήθως αεροπορικώς. Η διάσχιση της Μεσογείου ήταν σπάνια τότε και κατά κύριο λόγο αφορούσε τις άπορες ή ορισμένες που ήταν παγιδευμένες σε κυκλώματα εμπορίας ανθρώπων. Αυτές οι τελευταίες, πολύ συχνά Νιγηριανές από την Πολιτεία Έντο, υποχρεώνονταν να «βγουν στον δρόμο», όπου τις συναντάμε, άλλωστε, μέχρι και σήμερα. Πρόκειται για μια μακρά συνέχεια του λεγόμενου ιταλικού «ηθικού τοπίου»⁴³, σύμφωνα με το οποίο,

41. Αυτός ο όρος χρησιμοποιείται για τις δομές Αφρικανών γυναικών στην Ιταλία. Ένα από αυτά τα γκέτο, το γκέτο της Βίλα Λιτέρνο στην Καμπανία, απέκτησε θλιβερή φήμη το 1989, μετά τη δολοφονία ενός Νοτιο-αφρικανού εργάτη γης, του Jerry Essan Masslo, για τον οποίο απορρίφθηκε το αίτημα πολιτικού ασύλου το 1988. Αυτό το περιστατικό σηματοδότησε τη γέννηση του αντιρατσιστικού κινήματος και την άρση της ρήτρας γεωγραφικού περιορισμού για τα άτομα που επιθυμούν να αιτηθούν άσυλο στην Ιταλία.

42. Βλ. Michele COLUCCI, *Storia dell'immigrazione straniera in Italia*, Ρώμη, Carocci, 2018.

43. Η παρουσία Αφρικανών σεξεργατριών στις άκρες των δρόμων αποτελεί μέρος μιας ηθικής γεωγραφίας, με την έννοια ότι αυτές εντάσσονται σε μια χωρική πρακτική που συνάδει με την ιδέα που έχουν οι κοινωνίες προορισμού για τη θέση του κάθε ατόμου. Αυτό επιτυγχάνεται ταυτόχρονα μέσα από μορφές

εδώ και περίπου σαράντα χρόνια, αυτές οι γυναίκες –γνωστές και ως «πυγολαμπίδες»– εκδίδονται στις άκρες των επαρχιακών και περιφερειακών δρόμων ή σε εγκαταλελειμμένες συνοικίες⁴⁴.

Στη διάρκεια αυτών των χρόνων, συναντάμε πολλές Αφρικανές που ασχολούνται με το μικρεμπόριο: πωλήτριες στους δρόμους δίπλα στις *nu'cumpra*⁴⁵ (κυριολεκτικά *nuoi compare* –«θέλεις ν' αγοράσεις;»– παρατσούκλι των Σενεγαλέζων πλανόδιων εμπόρων), πωλήτριες στις παραλίες, κομμώτριες, μοδίστρες και ιδιοκτήτριες μικρών εστιατορίων στην περιοχή του σιδηροδρομικού σταθμού. Παίζουν κεντρικό ρόλο στην αναπαραγωγή της κοινότητας. Άλλες κατορθώνουν, μέσω αυτής της εμπορικής δραστηριότητας, να χαράξουν μια πραγματική επιχειρηματική πορεία. Στη διάρκεια αυτών των χρόνων είναι που συναντώ για πρώτη φορά τις Τυνήσιες και Μαροκινές εμπόρισσες της Νάπολης: αυτές τις μετανάστριες που επιτελούν τη λεγόμενη «παγκοσμιοποίηση από τα κάτω», διακινώντας εμπορεύματα και από τις δύο πλευρές της Μεσογείου, μέσα σε ένα πλαίσιο όπου η πολιτική πίεση για τη διακίνηση είναι λιγότερο αυστηρή απ' ό,τι σήμερα⁴⁶. Οι εξαιρετικές πρακτικές κινητικότητας που διαθέτουν τις οδηγούν μέχρι το

περιθωριοποίησης αλλά και αορατοποίησης, που επίσης συνιστούν ηθικά σύννομα. Θα επανέλθω στην έννοια του ηθικού τοπίου στο Κεφάλαιο 4.

44. Μπορεί κανείς να διαβάσει, για μια ηθική προσέγγιση του χώρου: Serge PAUGAM, Bruno COUSIN, Camila GIORGETTI και Jules NAUDET, *Ce que les riches pensent des pauvres*, Παρίσι, Seuil, 2017· Marylène LIEBER, «Qui dénonce le harcèlement de rue? Un essai de géographie morale», στο Farinaz FASSA, Éléonore LÉPINARD και Marta ROCA I ESCODA (επιμ.), *L'Intersectionnalité. Enjeux théoriques et politiques*, Παρίσι, La Dispute, 2016, σ. 223-248.

45. Παρότι υπάρχει μια σημαντική βιβλιογραφία που πραγματεύεται αυτές τις φυγούρες του μικρεμπορίου του δρόμου, η θέση των γυναικών σε αυτή τη δραστηριότητα στην Ιταλία συσκοτίστηκε συστηματικά. Εξαίρεση που μπορεί κανείς να διαβάσει αποτελεί το βιβλίο της Melissa BLANCHARD, «Donne senegalesi in Italia. Migranti muriti tra iniziativa femminile e controllo della confraternita», στο Giuseppe SCIORTINO και Asher COLOMBO (επιμ.), *Stranieri in Italia. Trent'anni dopo*, Μπολόνια, Il Mulino, 2008, σ. 147-176.

46. Camille SCHMOLL, *Une place marchande cosmopolite. Dynamiques migratoires et circulations commerciales à Naples*, διδακτορική διατριβή στη Γεωγραφία, Université Paris-X Nanterre, 2004.

Χαλέπι και, κάποιες φορές, ακόμα και στη Σαγκάη. Επίσης, στην περιοχή του σιδηροδρομικού σταθμού στη Νάπολη, υπάρχουν εμπόρισες από την υποσαχάρια Αφρική, το Καμερούν και την Ακτή Ελεφαντοστού που γεμίζουν κοντέινερ με προορισμό την αφρικανική ήπειρο. Αυτές αποτελούν, κατά κάποιον τρόπο, την ελίτ των μεταναστριών, καταξιωμένες κυρίες «που πέτυχαν», όπως οι Nana Benz⁴⁷ και άλλες Αφρικανές επιχειρηματίες στη Μασσαλία και τη Δυτική Αφρική⁴⁸ που παρουσιάζονται σε μελέτες της οικονομικής κοινωνιολογίας.

Φυσικά, δεν ήταν όλες οι γυναίκες τόσο τυχερές. Ωστόσο, κατά τη δεκαετία του 1990, μπορούμε να πούμε ότι υπήρχε μια προοπτική για τις γυναίκες που μετανάστευαν: μια δυνατότητα κοινωνικής ανέλιξης και νομιμοποίησης της παρουσίας τους. Επί της ουσίας, από το 1986, η Ιταλία χορηγούσε συστηματικά άδειες διαμονής στο πλαίσιο των λεγόμενων επιχειρήσεων «εξυγίανσης» (*sanatorie*): δηλαδή της νομιμοποίησης μέσω σύμβασης εργασίας. Με την πάροδο των χρόνων, αυτές οι εκτεταμένες νομιμοποιήσεις επέτρεψαν σε εκατοντάδες χιλιάδες άτομα να βγουν από το καθεστώς παρανομίας, με αποτέλεσμα ο νομιμοποιημένος αλλοδαπός πληθυσμός στην Ιταλία να αυξηθεί από 350.000 στις αρχές της δεκαετίας του 1990 σε 1.300.000 το 2001⁴⁹. Μετά τη νομιμοποίησή τους, οι μετανάστριες που διέμεναν στο νότιο τμήμα της Ιταλίας μετακινούνταν συχνά προς άλλες περιοχές, προς τις μεγαλουπόλεις και τις τουριστικές ζώνες, ή ακόμα και προς άλλες ευρωπαϊκές χώρες, προκειμένου να εργαστούν σε εργοστάσια, εστιατόρια και στον τομέα των υπηρεσιών φροντίδας ατόμων.

47. (Σ.τ.Ε.): Πρόκειται για γυναίκες από το Τόγκο που πλούτισαν από το εμπόριο σταμπωτών υφασμάτων και έγιναν σύμβολα γυναικείας χειραφέτησης στα μέσα του 20ού αιώνα.

48. Sylvie BREDELOUP, «Mobilités spatiales des commerçantes africaines: une voie vers l'émancipation?», *Autrepart*, τχ. 2, 2012, σ. 23-39· Marie SENDEL, «Nana-Benz de Noailles», *Hommes & Migrations*, τχ. 1224(1), 2000, σ. 71-78.

49. Συνέχισε να αυξάνεται, φτάνοντας τα 4 εκατομμύρια αλλοδαπών κατοίκων στα τέλη της δεκαετίας του 2000 (πηγή: απογραφή της ISTAT, Εθνικό Ινστιτούτο Στατιστικής της Ιταλίας).

Η νομιμοποίηση επέτρεπε έτσι να συνδυαστεί η κοινωνική με τη χωρική κινητικότητα.

Εντούτοις, δεν πρέπει να εξιδανικεύσουμε αυτή την περίοδο, πόσο μάλλον αυτό το μοντέλο κινητικότητας από τον Νότο προς τον Βορρά, το οποίο ήταν μεν ο κανόνας για τους άντρες, αλλά δεν ήταν εξίσου γραμμικό για τις γυναίκες, κυρίως εξαιτίας των λιγότερων ευκαιριών απασχόλησης: ήταν δύσκολο γι' αυτές να βρουν δουλειά στον τομέα της οικιακής εργασίας, με άλλα λόγια «να μπουν στα σπίτια». Αυτό είναι εξαιρετικά ειρωνικό, δεδομένου ότι οι Αφρικανές ήταν οι πρώτες αλλοδαπές που εργάστηκαν στον συγκεκριμένο τομέα στην Ιταλία! Ωστόσο, όπως ήδη αναφέρθηκε, το μεταναστευτικό τοπίο άλλαξε ριζικά τη δεκαετία του 1990 και η άφιξη άλλων μεταναστευτικών ομάδων επέφερε ένα είδος φυλετικού κατακερματισμού της αγοράς εργασίας, με αποτέλεσμα να χάσουν τις θέσεις τους ως οικιακές βοηθοί, οι οποίες πλέον καλύπτονταν κυρίως από Ουκρανές, Ρουμάνες, Φιλιππινέζες και Νοτιοαμερικανίδες.

Δεκαετία του 2000: η ανθρωπιστική-κατασταλτική στροφή

Στη συνέχεια, η κατάσταση αλλάζει ριζικά για τις μετανάστριες (και τους μετανάστες) στα νότια σύνορα της Ευρώπης. Καταρχάς, μεγαλώνει το χάσμα ανάμεσα σε όσες προέρχονται από χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Βουλγάρες, Ρουμάνες, Πολωνέζες), για τις οποίες η ελεύθερη κυκλοφορία διασφαλίζεται με την είσοδο των χωρών τους στην Ένωση, και τις άλλες, για τις οποίες οι μεταναστευτικές πολιτικές γίνονται συνεχώς πιο κατασταλτικές. Το 1998, στην Ιταλία, ψηφίστηκε ένας νόμος που καθιέρωνε τα Κέντρα Προσωρινής Διαμονής (CPT⁵⁰), κέντρα κράτησης για άτομα σε καθεστώσ παρατυπίας: αυτός ο νόμος έθεσε τις βάσεις για μια

50. Τα οποία αργότερα μετονομάστηκαν σε Κέντρα Ταυτοποίησης και Απέλασης – CIE (βλ. Κεφάλαιο 3).

κατασταλτική προσέγγιση της μετανάστευσης, η οποία σήμερα δεν τίθεται πραγματικά σε αμφισβήτηση. Γύρω στο 2004, μετά από αλληπάλληλες πιέσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης που ανησυχεί λόγω της καλλιεργούμενης «προσέλκυσης», της πολιτικής νομιμοποίησης, αυτή τελικά διακόπτεται και δίνει τη θέση της σε μια λογική κλεισίματος. Η πρόσβαση στη βίζα περιορίζεται, γεγονός που προκαλεί μια πρωτοφανή αύξηση στις θαλάσσιες διασχίσεις⁵¹. Εδώ υπάρχει ένα σημαντικό στοιχείο που κάποιες φορές παραβλέπεται: οι άνθρωποι που έφταναν και εξακολουθούν να φτάνουν μέσω των στενών της Σικελίας δεν είναι, στην πλειονότητά τους, συριακής καταγωγής. Όσοι αποβιβάζονται στις ακτές της Ιταλίας και της Μάλτας προέρχονται κατά βάση από τη Βόρεια Αφρική, και κυρίως από την υποσαχάρια Αφρική: είναι σημαντικό να το θυμόμαστε αυτό, καθώς η φυλετικοποίηση αυτών των ανθρώπων πιθανώς δεν είναι άσχετη με τη μεταχείριση που τους επιφυλάσσεται κατά την άφιξη τους αλλά και από τα μέσα ενημέρωσης.

Όταν πια φτάνουν, γίνεται ολοένα και δυσκολότερο να αποκτήσουν άδεια διαμονής, εκτός και αν πρόκειται για οικογενειακούς λόγους ή επιτυγχάνεται μέσω του συστήματος ασύλου. Από αυτή την άποψη, κατά τη δεκαετία του 2000, η Νότια Ευρώπη συγκλίνει με τη γραμμή που είχαν χαράξει άλλες χώρες, όπως η Γαλλία, αλλά με καθυστέρηση δεκαπέντε χρόνων. Αφενός, τα σύνορα και ο έλεγχος ενισχύονται και, αφετέρου, η αύξηση των ατόμων που αιτούνται άσυλο προκαλεί μια ανακατανομή, αλλά, ταχύτατα, και μια συμφόρηση των συστημάτων υποδοχής. Η αγορά εργασίας γνωρίζει επίσης μια «προσφυγοποίηση»⁵², με την έννοια ότι τα επισφαλή εργατικά χέρια των

51. Elspeth GUILD και Didier BIGO, «Le visa Schengen: expression d'une stratégie de "police" à distance», *Cultures & Conflits*, τ. 49(1), 2003, σ. 22-37 (διαθέσιμο στο: www.cairn.info).

52. Enrica RIGO και Nick DINES, «Postcolonial citizenships and the "refugeeization" of the workforce: Migrant agricultural labor in the Italian Mezzogiorno», στο Sandra PONZANESI και Gianmaria COLPANI (επιμ.), *Postcolonial Transitions in Europe: Contexts, Practices and Politics*, Λάνχαμ, MD, Rowman and International, 2015, σ. 151-172.

αιτούντων/αιτουσών άσυλο διογκώνουν τον αριθμό των απασχολούμενων.

Εκείνη ακριβώς τη στιγμή, και ενώ παρατηρείται η ανθρωπιστική και κατασταλτική στροφή των μεταναστευτικών πολιτικών στη Νότια Ευρώπη, η Μάλτα προσχωρεί στην Ευρωπαϊκή Ένωση⁵³: τότε βλέπουμε τους πρώτους καταυλισμούς προσφύγων από την υποσαχάρια Αφρική να δημιουργούνται στα νότια σύνορα της Ευρώπης και τα τεράστια κέντρα κράτησης, όπως το στρατόπεδο του Hal Far στη Μάλτα, να υποδέχονται γυναίκες και άντρες σε εξαιρετικά σκληρές συνθήκες. Αυτή είναι μια σημαντική στιγμή: οι βασικές προϋποθέσεις της επείγουσας ανθρωπιστικής διαχείρισης, η οποία θα γενικευτεί στη διάρκεια της «μεταναστευτικής κρίσης» της δεκαετίας του 2000, είναι ήδη παρούσες. Είναι ακριβώς η εποχή, τη δεκαετία του 2000, που διαμορφώνεται το καθεστώς της Νότιας Ευρώπης ως «χρήσιμου περιθωρίου».

Αυτό το βιβλίο αφηγείται την ιστορία των γυναικών που έζησαν αυτή τη νέα φάση, αυτό το νέο στάδιο ελέγχου της μετανάστευσης που υλοποιήθηκε στη διάρκεια των τελευταίων είκοσι χρόνων, και περιγράφει την καθημερινή τους ζωή στα σύνορα. Τέλος, όσον αφορά τις φιλοδοξίες τους, οι Αφρικανές που συνάντησα τα τελευταία δέκα χρόνια στη Μάλτα και την Ιταλία δεν διαφέρουν πολύ από εκείνες που είχα συναντήσει στη Νάπολη τη δεκαετία του 1990. Ωστόσο, οι νομικές συνθήκες της μετανάστευσής τους έχουν αλλάξει ριζικά, οι βιαιότητες στη διάρκεια του ταξιδιού τους είναι ανυπολόγιστες και οι προοπτικές τους ως προς την κοινωνική και χωρική κινητικότητα έχουν περιοριστεί σημαντικά.

53. Jill M. WILLIAMS, «The safety/security nexus and the humanitarianisation of border enforcement», *The Geographical Journal*, τχ. 182, 2016, σ. 27-37· Didier FASSIN, «Humanitarianism as a politics of life», *Public Culture*, τ. 19, τχ. 3, 2007, σ. 499-520.

Μια εκδοχή των γεγονότων

Στο σημείο αυτό επιβάλλεται μια τελευταία επισήμανση. Οι σκέψεις που αναπτύσσω σε αυτό το βιβλίο αποτελούν μέρος ενός πλέγματος εννοιών που μερικές φορές μου είναι δύσκολο να ξεδιαλύνω και οι οποίες προκύπτουν από τις πολυάριθμες αφηγήσεις και τα βιώματα των γυναικών που συνάντησα. Εξάλλου, οι μαρτυρίες των μεταναστριών πρέπει να τεθούν στο σωστό τους πλαίσιο, εφόσον καταγράφηκαν σε μια συγκεκριμένη στιγμή και σε έναν συγκεκριμένο τόπο, μεταξύ 2010 και 2018, στη Μάλτα και την Ιταλία. Ακολουθώντας το παράδειγμα των Vinciane Despret και Isabelle Stengers⁵⁴, θα ήθελα να χρησιμοποιήσω τη μεταφορά μιας εκδοχής των ιστοριών –που αντιπαραβάλλεται στην αντικειμενικότητα του θέματος– για να χαρακτηρίσω το κείμενο που ακολουθεί. Πρόκειται σαφώς για τη δική μου εκδοχή του ζητήματος, μια εκδοχή τοποθετημένη, ενσώματη και περιορισμένη από πολλές απόψεις. Υπάρχει μια ανυπέρβλητη απόσταση ανάμεσα σ' εμένα και αυτές τις γυναίκες. Και, για πολλούς λόγους, το γεγονός ότι μιλάω εκ μέρους τους μπορεί να αποτελεί πράξη βίας. Η φεμινιστική και υπάλληλη σκέψη (*subalterne*) μας προφυλάσσει ενάντια στην απόλυτη πίστη σε μια «αθώα» οπτική της ακαδημαϊκής έρευνας⁵⁵, ανοίγοντάς μας τα μάτια σε ό,τι αφορά τις σχέσεις εξουσίας που τη δομούν και τη διατρέχουν. Εδώ δεν επιδιώκεται ο σχετικισμός, αλλά απλώς να αναγνωριστεί η συνεισφορά των ερευνητριών και των ερευνητών, δεδομένου ότι η φωνή μου είναι μία μόνο ανάμεσα σε όλες εκείνες που μπορούν να μιλήσουν σχετικά με το θέμα της μετανάστευσης των γυναικών. Γι' αυτό ήταν σημαντικό για μένα,

54. Vinciane DESPRET και Isabelle STENGERS, *Les Faiseuses d'histoires. Que font les femmes à la pensée?* Παρίσι, La Découverte, 2011.

55. Bénédikte ZITOUNI, «With whose blood where my eyes crafted? Les savoirs situés comme la proposition d'une autre objectivité», στο Elsa DORLIN και Iva RODRIGUEZ (επιμ.), *Penser avec Donna Haraway*, Presses Universitaires de France, coll. «Actuel Marx», 2012, σ. 46-63.

στο Κεφάλαιο 1, να δώσω τον λόγο σε μία από αυτές, τη Julienne. Τα Κεφάλαια 2 και 3 εξετάζουν τις διαδρομές των γυναικών στην εποχή των συνόρων και εντός των συνόρων, από τους τόπους αναχώρησης μέχρι την άφιξή τους στην Ευρώπη. Το Κεφάλαιο 4 είναι αφιερωμένο στις ηθικές γεωγραφίες της αναμονής και στην καθημερινή ζωή «στο περιθώριο». Το Κεφάλαιο 5 προτείνει μια κοινωνικο-γεωγραφική ανάλυση, όσον αφορά την αυτονομία των γυναικών σε ένα ιδιαίτερα περιοριστικό πλαίσιο, σε τρία επίπεδα: το σώμα, τον οικιακό χώρο και τον ψηφιακό χώρο. Το συμπερασματικό κεφάλαιο εξετάζει γενικότερα τι συνεπάγεται η «θηλυκοποίηση του βλέμματος» σε μια κριτική και στρατευμένη προβληματική αναφορικά με τις σύγχρονες μεταναστεύσεις.